MERIDIAN CRITIC Nr.1 (Volume 26) 2016

Eminescu şi clişeele lingvistice

Ioan OPREA
Institutul de Filologie Română „Al. Philippide", Iaşi

Abstract: Submitted to a critical review, the notion of *linguistic cliché* reveals an insufficient determination of its content. Moreover, *cliché* is a rather subjective term which encompasses different fixed constructions repeatedly employed in various communicative situations. If we are to consider the constant negative undertones of clichés, we might assume that such linguistic constructions are unattestable in the works of great poets such as Mihai Eminescu. Hence, there is an inevitable incompatibility between the value of a text (especially literary texts) and the presence of clichés in the economy of such texts. In reality, things are fundamentally different because linguistic clichés are not only a necessary condition for the functioning of any language, but also a means of making texts more distinguishable. The negative undertones of clichés reside either in their incongruity to the structures of an ideal language or in their capacity of representing ideatic requisites of specific historical moments.
Keywords: *linguistic cliché, fixed construction, repeatability, norm.*

Deşi pare uşor de înţeles ceea ce înseamnă *clişeu lingvistic* sau *şablon lingvistic*, la o privire atentă, se poate constata că, în realitate, în afară de conotaţia negativă, puţine trăsături ale faptelor de limbă ce li se pot atribui aceste nume sînt relevante, nu numai cunoaşterii comune, ci chiar în cercul specialiştilor. Un aspect rămîne constant pe lîngă conotaţia respectivă care priveşte conţinutul acestor sintagme, anume faptul că realizează o îmbinare de cuvinte care se repetă, însă îmbinările de cuvinte care se repetă sînt aşa-numitele *idiotisme* sau *construcţii fixe*[1], în primul rînd expresiile şi locuţinile, elemente deloc condamnabile din zestrea unei limbi. S-ar putea admite, de aceea, că în gruparea clişeelor lingvistice se cuprind construcţiile fixe ce nu sînt recomandabile, reprezentînd stereotipiile ce se abat de la anumite reguli ce caracterizează norma (literară) la un moment dat, însă trăsătura de a nu fi recomandabil rămîne o apreciere subiectivă şi, prin urmare, nefuncţională, dacă nu este pusă în relaţie cu ceva care să întemeieze obiectivitatea altfel decît faptul că deşi este relativ frecventă, încalcă norma cutumiară sau prescrisă a limbii ori că nu ţine de specificul limbii. A încerca în acest caz o lămurire deplină a lucrurilor este, de

[1] Există şi alte denumiri folosite în lucrările de lingvistică (între care se remarcă sintagma numitoare *îmbinare stabilă*) a căror utilitate ar necesita o discuţie specială, dar acest aspect nu este relevant în discuţia de faţă.

BDD-A26570 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:49:16 UTC)

aceea, la fel de lipsit de perspectivă ca şi efortul de a afla cvadratura cercului, deoarece nu se poate garanta că ceea ce se iniţiază într-un moment din existenţa limbii şi pare că nu este în concordanţă cu normele din momentul respectiv, nu reprezintă imboldul pentru evoluţia normelor respective. Nu se poate stabili, ca atare, de ce formulări precum *trăsătură definitorie* sau *aspect definitoriu*, unde *definitoriu* are semnificaţia „caracteristic" (iar ceea ce este „caracteristic" este şi „definitoriu", ca aspect reţinut în definiţie) trebuie incriminate din perspectiva aplatizării expresive, în vreme ce formulări precum *produse ecologice* sau *produse naturiste*, în loc de *produse naturale*, sînt mai uşor acceptate, deşi *ecologic* şi *naturist* au în principiu altă semnificaţie decît *natural*. În sfîrşit, nu s-a stabilit ce tip de structuri stabile pot fi *clişee* sau ce tip reprezintă ele în mod obişnuit, dacă sînt de obicei de natură sintagmatică, de valoarea unor locuţiuni, a unor expresii sau de altă categorie, şi dacă nu există posibilitatea de a denumi *clişeu* chiar şi un singur cuvînt care apare repetat inconştient în vorbirea cuiva, precum ticul verbal, sau atunci cînd un element lexical, indiferent de clasa morfologică de care ţine, este folosit parazitar, ca o consecinţă a urmării mecanice a unor modele (precum pronunţiile inculte *prevéderi* şi *sunt* ori folosirea conjuncţiei *şi* în combinaţia *ca şi*: „atunci el mi-a fost *ca şi* ajutor"). Se pare că, în principiu, *clişeul lingvistic* poate avea oricare dintre aspectele amintite, importantă fiind existenţa unui *criteriu* pe baza căruia să se facă distincţia între exprimările admise şi cele considerate inadecvate în mod obişnuit sau numai în anumite situaţii. În lipsa unui astfel de criteriu, interpretarea şi aprecierea faptelor nu se poate realiza decît în cadrele unei discuţii generale despre existenţa unor structuri discursive de diferite amplitudini repetabile sau cu posibilitatea de deveni repetabile prin utilitate, prin expresivitate, prin previlocvenţă sau prin alte trăsături specifice.

Prin urmare, realitatea relevă faptul că nu există întotdeauna reguli de determinare a graniţelor dintre construcţiile fixe admise, care sporesc meritele unei lucrări literare, şi construcţiile fixe criticabile, denumite *clişee*, care în principiu ar putea fi dăunătoare unei astfel de lucrări. Cu atît mai puţin o astfel de delimitare se poate pune în legătură cu scrierile unui înaintaş din perioada în care normele prescrise ale limbii literare erau în curs de elaborare şi cînd conştiinţa unor construcţii admise şi a altora neindicate nu exista. Din asemenea motive, este normal ca Eminescu să folosească construcţiile fixe fără o idee preconceputǎ şi numai în măsura în care le-a considerat necesare, iar aprecierea urmaşilor în legătură cu ele trebuie să aibă în vedere această situaţie. Pe de altă parte, trebuie avut în vedere că, fiind o personalitate cu simţul limbii, el nu a folosit construcţiile lingvistice stabile în mod repetat atunci cînd nu era necesar, pe baza unor considerente eronate de exprimare specializată, elevată sau la modă şi nu a urmat modele şi scheme cu statut de dogmă, dar reţinerile sale s-au oprit aici, înţelegînd valorile stilistice care puteau rezulta prin cuprinderea lor în lanţul discursiv.

Totuşi, ţinînd cont de aprecierea negativă a clişeului, primul impuls care poate apărea în conştiinţă în epoca actuală, la enunţarea unei teme ce priveşte raportarea scrisului lui Eminescu la clişeele lingvistice, ar fi, în virtutea tradiţiei de a „apăra" pe poet de ceva criticabil, acela de a afirma că el, fiind un spirit creator, a repudiat cu tărie orice nu era folositor, iar apoi de a căuta cîteva situaţii prin care în scrisul respectiv există situaţii de inovare faţă de limba obişnuită, cu posibilitatea de a admite că totuşi, din vina situaţiilor lingvistice de atunci, uneori a mai folosit unele construcţii stereotipe, eventual pentru a combate sau ridiculiza pe alţii, aceştia desigur foarte limitaţi din punct de vedere al exigenţelor culturale. Un asemenea impuls este previzibil deoarece s-a creat în spaţiul

BDD-A26570 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:49:16 UTC)

românesc predispoziţia ca, în aprecierea activităţii înaintaşilor, în măsura în care aceştia sînt avuţi în vedere (căci pot fi lăsaţi şi în deplină uitare) să fie „părinteşte" ocrotiţi de lucrurile ce par a fi criticabile. Ca atare, pare absolut normal să fie scos în relief faptul că Eminescu a folosit cu multă consecvenţă limba veche şi populară, dar s-a ferit, cu îndreptăţită perseverenţă, de folosirea clişeelor lingvistice, incriminante prin faptul că sînt comune cu alţii, mai ales dacă aceşti alţii nu sînt consătenii tezaurizatori ai valorilor etnice milenare.

Avînd în vedere faptul că în opera lui Eminescu construcţiile stabile sînt destul de frecvente şi faptul că simţul său lingvistic superior l-ar fi determinat să fie reticent faţă de ele dacă le-ar fi considerat inoportune se pune în discuţie însăşi necesitatea etichetării de *clişeu lingvistic* a acestor construcţii şi dacă orice vorbitor este în măsură să atribuie această etichetă care ar putea ţine de norma prescrisă a limbii, de folosirea limbii din perspectiva corectitudinii şi a exemplarităţii. Astfel, în tradiţia stilistică a limbii, există o structură ce reprezintă o variaţie de expresie, dar care a devenit banală prin folosire încă din epoca scriitorilor patruzecioptişti: *regina nopţii*. Realizînd o variaţie a exprimării, construcţia clişeizată a fost la început o noutate în raport cu norma cutumiară a limbii, adică altceva decît se obişnuia, însă caracterul iniţial de spontaneitate s-a atrofiat pe măsura creşterii frecvenţei de utilizare. De aceea, se poate considera că această inovaţie s-a banalizat, „s-a tocit" şi, în acest mod, refolosită, ar trebui considerată un defect al exprimării. Cu toate acestea, în versurile „Părea că printre nouri s-a fost deschis o poartă, Prin care trece albă *regina nopţii* moartă" (I, 69)[2], sintagma-clişeu nu produce impresie negativă şi trebuie considerată chiar ca nimerită şi sugestivă, avînd valoare poetică deplină.

Proza eminesciană, dominată de teme ale culturii de erudiţie şi cu multe personaje ce reprezintă figuri de intelectuali, atestă numeroase îmbinări stabile ce ţin de linbajele de specialitate, cele mai multe cu statut de termeni sintagmatici: *act formal* VII, 257; *armonie prestabilită* VII, 107; *boa constrictor* VII, 265; *conştiinţa de sine* VII, 188; *contractul soţial* VII, 122; *dreptul natural* VII, 122; *evul mediu* VII, 210; *figuri geometrice* VII, 310; *joc de cărţi* VII, 107; *note marginale* VII, 310; *persoana juridică* VII, 110; *sistem nervos* VII, 120; *sistemul solar* VII, 322; *spiritul public* VII, 180 etc. Nu lipsesc, desigur, construcţiile ce ţin de vorbirea obişnuită: *de mîna a doua* VII, 193; *prezenţa de spirit* VII, 219 *spirit de observaţie* VII, 288 şi altele, la care se adaugă unele locuţiuni şi expresii cu circulaţie în limba populară. Asemenea situaţii conduc la ideea că nu repetarea este motivul pentru care clişeizarea este considerată inoportună pentru limbă şi pentru comunicare, ci statutul atribuit clişeelor. De altfel, foarte numeroasele clişee ce caracterizează limbajul religios şi cultura populară nu sînt niciodată apreciate negativ, fiind considerate, dimpotrivă, ca absolut firești. Din aceste motive, nu se poate susţine că există suficiente repere de natură obiectivă sau raţională pentru a incrimina unele construcţii cu caracter fix şi repetitiv, căci, se pare, important este mai mult care este originea clieşelor şi atitudinea faţă de ele, iar nu ceea ce conţin sau dacă sînt prea frecvente.

Aceeaşi constatare este oferită şi de faptul că nu sînt considerate clişee (condamnabile), deşi sînt frecvent reluate, structurile ce nu reprezintă inovaţii stilistice sau denominative, ci sînt rezultatul simplelor solidarităţi lexicale specifice funcţionării limbii, *a*

[2] Se citează în acest mod volumele din ediţia academică întemeiată de Perpessicius, volumele I – XVI.

BDD-A26570 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:49:16 UTC)

da examen, a întoarce ceasul, a prinde trenul etc., precum şi foarte numeroasele sintagme numitoare din limbajele de specialitate. Cum se poate uşor constata, în scrierile lui Eminescu, se întîlnesc ambele tipuri de sintagme, atît cele din limba uzuală, cît şi cele din domeniile speciale, acestea din urmă remarcîndu-se în mod deosebit în publicistică şi în traduceri: *adevăr obiectiv* IX, 457; *cari de cari* IX, 215; *credit financiar* IX, 381; *dare de samă* IX, 204; *diametral opus* IX, 164; *efecte de bursă* IX, 287; *joc de scenă* IX, 144; *în voia sorţii* IX, 92; *lege organică* IX, 116; *nul şi neavenit* IX, 200; *ofiţer activ* IX, 139 *şcoală primară* IX, 266; *valoare nominală* IX, 95 şi multe altele. La aceste tipuri, se pot adăuga, în cazul lui Eminescu, altele cîteva, între care unele sînt rezultatul influenţei germane, iar altele sînt creaţii proprii, desigur, cele mai multe cu valoare poetică.

Structurile cu valoare de clişeu îşi au originea uneori în construcţii în sau în modele germane, astfel că sintagma ce ţine de terminologia dreptului *contract sinalagmatic* (XI, 373, 393; XII, 163) porneşte de la germ. *synallagmatischer Vortrag*. Uneori însă, astfel de construcţii reproduc cuvinte compuse din germană, astfel încît germ. *Zettelbank* devine la Eminescu *bancă de fiţuici* (X, 121), construcţie care însă nu s-a menţinut în terminologia financiar-bancară românească, denumirea admisă aici fiind *bancă de emisiune*, unde *emisiune* are semnificaţia „oferire de hîrtii de valoare", diferită de traducerea literală a germ. *Zettel* „fiţuică; hîrţoagă". Uneori, modelul german a putut produce construcţii paralele cu unele deja existente în limba română, ceea ce reprezintă un proces de creaţie. Locuţiunea *peste măsură* (folosită în cunoscutul vers „Laudele lor desigur m-ar mîhni *peste măsură*" I, 141), are corespondentul german *über die Messen* (aici fiind pluralul de la *das Maß*), însă *über* are corespondentele *peste* şi *asupra*, încît de aici Eminescu a putut ajunge, prin substituire, la *asupra (de) măsură*, iar apoi la *cu asupra de măsură* („Fericit mă simt atuncea *cu asupra de măsură*" I, 82). Noutatea şi valoarea stilistică a construcţiei *cu asupra de măsură* sînt evidente, iar introducerea prin prepoziţia *cu* o integrează pe deplin în clasa locuţiunilor adverbiale. De la Eminescu, locuţiunea adverbială *cu asupra de măsură* a trecut în scrisul unor intelectuali din secolul al XX-lea, devenind astfel dintr-o inovaţie individuală un element al limbii literare, deferenţiat de *peste măsură* care este comun limbii populare şi celei literare. Valoarea de clişeu, de structură lexicală repetată construită de poet, se poate constata şi în alte situaţii, precum locuţiunea adverbială *cu totului tot*, avînd semnificaţia „în întregime, total", folosită în textele literare şi publicistice: „pînzele zugrăvite *cu totului tot* în capul lui „ VII, 281; „deosebită *cu totului tot* de umbrele efemere ale fanarioţilor „ IX, 219; „nu este *cu totului tot* mărginit" X, 18 etc. Forma obişnuită a locuţiunii este *cu totul*, iar, cu semnificaţie intensificată, *cu totul şi cu totul*, în versurile lui Eminescu întîlnindu-se prima formă, „Mi te dă *cu totul mie*" I, 209, dar şi o formă proprie, *cu totului*, „Cu *totului răpită* Se-ndoi spre el din şele" I, 67; „am doi oameni *cu totului* deosebiţi de mine „ VII, 101. Evoluţia de la construcţia *cu totul* la formula *cu totului* se regăseşte în unele segmente discursive precum: „el se simţea lovit de o lume *cu totul* nouă în toate ale ei, o lume nu mai bună, nu mai frumoasă, dar *cu totului* alta „ VII, 311. De la asemenea situaţii a urmat construcţia intensificată *cu totului tot*, care este o inovaţie nu numai sub raportul conţinutului, ci şi sub aspect structural, motiv pentru care Eminescu a reluat-o cînd a crezut necesar.

Prin urmare, la o atentă analiză a lucrurilor şi, mai ales, la o lipsită de prejudecăţi interpretare a faptelor, se poate observa că impulsul desconsiderării construcţiilor stabile trebuie nu numai stăpînit, ci chiar repudiat, în măsura în care sînt acceptate ca valabile

BDD-A26570 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:49:16 UTC)

datele obiective şi întemeiate raţional. Există, de altfel, obişnuinţa, considerată de asemenea foarte îndreptăţită, de a interpreta ca foarte meritorie prezenţa construcţiilor fixe, în principiu formule clişeizate, la autori precum Anton Pann, Costache Negruzzi, Ion Creangă şi alţii, fără a merge mai departe şi a stabili că, de fapt, asemenea construcţii pot veni din tradiţie sau pot fi realizate de înşişi autorii respectivi, din opera cărora au fost preluate şi au devenit uzuale sau, dacă nu au fost preluate, au ajuns a fi cunoscute de către cititori ori au fost evidenţiate de comentatori. Este normal, de aceea, ca şi în cazul lui Eminescu să se considere că folosirea clişeelor lingvistice este necesară şi meritorie, ţinînd cont şi de faptul că acesta manifesta o foarte mare exigenţă în alegerea mijloacelor limbii şi că, atunci cînd le-a folosit, nu s-a îndoit de utilitatea lor. De altfel, faptele din textele eminesciene, îndeosebi în cazul celor beletristice şi publicistice, atestă această deschidere către clişeele lingvistice, cele mai multe cu rol important în construirea discursului. Problema clişeelor lingvistice are însă, desigur, o latură specială atunci cînd se au în vedere texte caracterizate prin valori stilistice şi poetice, fiindcă cele mai multe dintre aceste construcţii, mai ales dacă este vorba de expresii, dar şi în cazul multor locuţiuni, cuprind asemenea valori expresive, ceea ce le face distinctibile din acest punct de vedere în raport cu exprimările care nu le conţin.

Uneori, în publicistică, Eminescu a folosit „învăţătura" din îmbinările stabile de cuvinte cu anumite intenţii, de obicei satirice, aşa cum, de exemplu, pornind de la cunoscuta zicală *a bate apa în piuă*, cu substituirea în unele folosiri a verbului *a bate* cu *a pisa*, şi ţinînd cont că bătutul în piuă produce de obicei sfărîmarea unui produs, poetul a realizat exprimarea „dorindu-le deplină sănătate în *pisarea apei* trecem la altele" (IX, 321). În acest context *pisarea apei* indică, altfel decît în mod obişnuit, zădărnicia unei activităţi şi situaţia ridicolă în care se află cel care o prestează.

De altfel, în *Dicţionarul limbii poetice a lui Eminescu*, apărut în 1968[3], înregistrarea, explicarea şi ilustrarea elementelor lexicale din scrierile literare este însoţită şi de evidenţierea construcţiilor fixe, dar şi a construcţiilor cu valoare poetică, adică a acelor construcţii unicat ce dau alt statut unităţilor lexicale prin sugerarea unor reprezentări diferite de cele din vorbirea uzuală. Această procedare poate conduce la două opinii în legătură cu oportunitatea ei: mai întîi, se poate deduce că realizatorii lucrării respective nu au fost în măsură să găsească graniţa dintre expresivitatea care însoţeşte de obicei structurile stabile de cuvinte şi expresivitatea rezultată din folosirea poetică intenţionată a mijloacelor limbii de către un artist al cuvîntului, apoi, s-ar putea crede că, de vreme ce unicatul artistic se prezintă pe sine ca avînd valoare universală, se poate alătura construcţiilor cu utilizare generală de către vorbitori, această generalitate reprezentînd la rîndul ei universalitatea. Analiza mai atentă a faptelor atestă faptul că primul aspect amintit reprezintă cauza procedurii, cel de-al doilea fiind abstract şi puţin probabil să fi fost sesizat de intuiţia autorilor.

Din punctul de vedere al clişeelor lingvistice, al structurilor stabile repetate, prin urmare, trebuie avute în vedere în primul rînd situaţiile în care sînt selectate secvenţele considerate expresii, căci ele trimit de multe ori la planul figurat, apropiat celui poetic. Pe lîngă expresiile recunoscute şi folosite în mod obişnuit, sînt înregistrate

[3] *Dicţionarul limbii poetice a lui Eminescu*, sub redacţia acad. Tudor Vianu, Editura Academiei, Bucureşti, 1968.

BDD-A26570 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:49:16 UTC)

şi unele cu structură şi conţinut ce nu întemeiază atribuirea acestui statut. Astfel, de exemplu, se consideră expresie (la p. 321) îmbinarea *a lupta războiu* din versul „Şi trebuiesc luptate războaiele aprinse" I, 56) cu definiţia „a duce, a purta război", iar în continuare, sub specificaţia „Cu complement intern" este citat fragmentul „Aţi luptat luptă deşartă" I, 36. În realitate, nu există o expresie *a lupta războiu*, căci, la fel ca în celălalt caz, aceasta este o construcţie cu complement intern, fără a fi coradical cu verbul. Nici *a ajunge de modă* nu poate fi expresie şi, ca atare, nu cere definiţia „a căpăta popularitate (printr-un capriciu)", aşa cum susţine dicţionarul menţionat (la p. 349), care încearcă să explice versul „Aţi ajuns acum de modă de vă scot din letopiseţi" I, 149. Singura problemă de aici este prezenţa prepoziţiei *de* din segmentul *de modă*, o locuţiune adverbială a cărei formă obişnuită este cu prepoziţia *la*, indicînd relaţia.

Aşa-numitele „construcţii metaforice", selectate de dicţionar ca fiind construcţii stabile, deşi nu au caracter de repetabilitate, sînt considerate emblematice prin conţinutul unitar şi, de aceea, sînt definite în acelaşi mod ca structurile şablonizate repetabile, reprezentate de construcţiile fixe. De exemplu, „*a lua în fugă pe copite faţa negrului pămînt* = a călări vijelios" (la p. 313), pentru versul „Pe copite iau în fugă faţa negrului pămînt" I, 148; „*a turna în formă nouă limba veche şi înţeleaptă* = a prelucra fondul vechi al limbii, dîndu-i o nouă valoare expresivă" (la p. 559), pentru versul realizat cu această alcătuire (I, 137), şi multe altele de acest fel sau de alte tipuri, însă acestea nu fac decît să asimileze valoarea poetică celei semantice obişnuite sau explică ceea ce este evident, aspect care nu contribuie la calitatea unei lucrări ştiinţifice de specialitate.

Din cele aduse în atenţie pînă acum, rezultă, ca chestiune de principiu, că noţiunea „clişeu lingvistic" nu are o sferă de aplicare precis determinată, iar folosirea ei are de obicei implicaţii subiective. Ca atare, Eminescu nu a avut în vedere o astfel de noţiune, pe de o parte, fiindcă atunci nu era cunoscută şi, pe de altă parte, deorece el nu aprecia faptele de limbă decît din perspectiva adecvării la necesităţile de exprimare. De aceea, poetul a folosit clişeele, construcţiile stabile de cuvinte, de toate extensiunile şi cu toate structurile şi valorile gramaticale, semantice sau stilistice, unele preluate din diferite niveluri şi aspecte ale limbii, altele reorganizate după unele modele sau după propria inspiraţie, altele create şi altele folosite ca mijloc de a sugera o idee sau o realitate.

Fiind îmbinări de cuvinte, cele mai multe dintre aceste construcţii depăşesc logosul semantic şi se înscriu în logosul apofantic sau pragmatic, căci ele nu sînt simple denumiri sau etichete pentru obiecte, situaţii, reprezentări etc., ci interpretări ale acestora, ce ţin de atitudinile şi de judecăţile asupra lor, prin redarea directă sau subînţeleasă a unor idei. De aceea, folosirea construcţiilor în actualizarea limbii presupune readucerea în atenţie a unor astfel de atitudini şi de judecăţi acceptate ca atare, fiind fenomene ale conştiinţei sociale (şi lingvistice) asumate individual, căci cele mai multe dintre îmbinări, îndeosebi cele de tipul expresiilor, conţin o învăţătură, cu caracter axiomatic, ce poate deveni element conclusiv în legătură cu expunerea unei situaţii, o interpretare a unei situaţii sau o plasare a situaţiei respective într-un ansamblu cognitiv diferit de cel obişnuit.

BDD-A26570 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:49:16 UTC)